

María Mariño no sistema literario galego. Reflexións críticas

María Mariño in the Galicien literary system. Critics reflections

Olivia RODRÍGUEZ GONZÁLEZ

Teoría da literatura e Literatura comparada
Universidade da Coruña
olivia@udc.es

[Recibido, outubro 2007; aceptado, decembro 2007]

RESUMO

Reflexións sobre o funcionamento da crítica no sistema literario galego a propósito do intento de canonización de María Mariño, autora á que se lle dedicou o Día das Letras Galegas en 2007.

PALABRAS CHAVE: Sistema literario galego, crítica, canonización, María Mariño.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, O. (2008): “María Mariño no sistema literario galego. Reflexións críticas”. *Madrygal (Madr.)*, 11: 83-89.

RESUMEN

Reflexiones sobre el funcionamiento de la crítica en el sistema literario gallego a propósito del intento de canonización de María Mariño, autora a la que se dedicó el Día de las Letras Gallegas en 2007.

PALABRAS CLAVE: Sistema literario gallego, crítica, canonización, María Mariño.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, O. (2008): “María Mariño en el sistema literario gallego. Reflexiones críticas”. *Madrygal (Madr.)*, 11: 83-89.

ABSTRACT

Reflections on how the criticism works in the Galicien literary system with regard to Maria Mariño's canonization claim, an author to whom was dedicated the 2007 Galicien Letters Day.

KEY WORDS: Galicien literary system, criticism, canonization, María Mariño.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, O. (2008): “María Mariño in the Galicien literary system. Critics reflections”. *Madrygal (Madr.)*, 11: 83-89.

SUMARIO: 1. Introducción. 2. O sistema literario galego. 3. O contexto da posguerra. 4. A descuberta (*Inventio*) de María Mariño. 5. Outros mediadores. O rupturista e o patriarca. 6. A escrita de María Mariño. 7. Unha nova conxuntura crítica. 8. Reto á crítica galega. 9. Referencias bibliográficas.

1. INTRODUCCIÓN

O presente artigo é transcripción, sen engadidos posteriores —salvo as referencias bibliográficas—, da conferencia que pronunciei en maio de 2007, por convite da profesora Carmen Mejía e os profesores encargados, á súa beira, da celebración, na Facultade de Románicas da UCM, do Día das Letras Galegas. Agradézolle á directora de *Madrygal* a oportunidade de que apareza publicado nas páxinas desta revista. O carácter de conferencia explica a escaseza de referencias bibliográficas ou citas ao uso, e certos riscos do seu estilo coloquial, que se quere próximo ao ensaio.

2. O SISTEMA LITERARIO GALEGO

Recordo que hai pouco Manuel Rivas, nun artigo do suplemento en galego dos venres de *El País*, se preguntaba a razón de que todo o mundo andase a falar de “sistema literario galego”, en lugar de “literatura galega”, que é máis sinxelo. Pois ben, esta reflexión acerca do intento de canonización de María Mariño na literatura galega ten moito que ver coa pregunta sobre a popularización deste tecnicismo procedente de varias teorías difundidas a partir dos pasados anos 90, todas elas marcadas por unha fonda pegada socioliteraria. Non é o mesmo empregar a expresión “literatura galega”, conxunto de obras e autores que forman a súa tradición e o seu presente literario, que “sistema literario galego”, concepto das devanditas teorías, que analizan como funciona un texto recibido como literario na sociedade e en situacións reais. Un sistema é un conxunto dinámico e complexo, formado pola intervención de factores que van máis alá do escritor e do lector. Un sistema literario é unha creación cultural dentro dunha comunidade diferenciada, e cumpre un papel, entre outros, de cohesión social e de lexitimación de crenzas e opinións que forman iso que se chama “tópica” ou mundo cultural compartido por unha comunidade para que poidan entenderse os seus integrantes, e que actualmente recibe o nome de “imaxinario colectivo”.

Entre os factores que conforman un sistema literario atópase a crítica literaria. Os críticos son axentes mediadores que cumpren un papel fundamental no proceso de canonización de autores, obras, xéneros, linguaxes e estéticas. Un sistema literario non se constitúe ata que non conta co que Iuri Lotman chama “metatextos autoinstitucionalizadores”, que aparecen na última fase do proceso. Con isto refírese a textos críticos, históricos e teóricos que contribúen desde dentro a lexitimar o propio sistema.

O sistema literario galego funciona como calquera outro, pero posúe neste momento unha serie de peculiaridades debidas á súa recente historia de institucionalización, que quizais estean detrás da cuestión que presento. Tivo varios momentos en que o seu funcionamento estivo a piques de normalizarse: Durante o Primeiro Rexurdimento, grazas a un labor sempre colectivo, aínda que o seu factótum máximo fose Manuel Murguía. No período *Nós*, sen dúbida un magnífico exemplo de tarefa colectiva e eficiente, truncada pola guerra civil. E, a partir da Transición, momento clave, preparado con grande esforzo desde os anos cincuenta pola Xeración *Galaxia*. Remítome aos traballos de Xoán González-Millán, que analizan polo miúdo o paso dun nacionalismo literario a unha literatura nacional.

3. O CONTEXTO DA POSGUERRA

Na España interior, durante a posguerra, non era posible que o sistema literario galego se desenvolvese, pola imposición do castelán como idioma único do nacionalcatolicismo, prohibidos o galego, o vasco e o catalán “de facto”, aínda que non “de iure” (Xesús Alonso Montero describe certeiraamente esta situación en *A batalla de Montevideo*). Podemos dicir que se atopaba en estado latente ou, no mellor dos casos, de resistencia. Unha resistencia que, de non contar coas colonias de emigrantes e exiliados do exterior —e aquí viría moi ben recordar o traballo de Luís Seoane e Isaac Díaz Pardo—, tería sido inútil. A poesía tiña máis medios de superar as prohibicións que rexían para o ensaio ou a narrativa longa, e neste eido facíanse esforzos por editar papeis, folletos ou revistas (neste último caso, bilingües) que podían pasar desapercibidas aos ollos dos censores. Durante os primeiros anos da década dos sesenta a tímida —e nunca inocente— apertura cultural do Réxime facilitou a publicación de obras como *Longa noite de pedra* de Celso Emilio Ferreiro en 1962. Pero os medios eran moi precarios: daquela loitábase por difundir a existencia desa literatura silenciada. Celso Emilio Ferreiro, Francisco Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, Ricardo Carballo Calero, e outros mediadores abondo esquecidos agora,

como Ramón Fernández Alegre; ou que habitualmente se insiste en non telos en conta, como Camilo José Cela, (potenciador da literatura galega a través da súa revista *Papeles de Son Armadans*), andaban á tarefa. A eses nomes podemos engadir o de Manuel María, difusor dentro do espazo xeográfico do sistema, ou Uxío Novoneyra. Hai datos de que foron eles os que animaron a poetas ata entón de expresión castelá, como Luz Pozo Garza, para escribir en galego. Opción que esta poeta verá clara por si mesma a partir dos setenta, cando a concienciación política estaba máis desenvolvida. Omito os casos de autores como Luís Pimentel ou Carmen Kruckenberg, cun percorrido parecido, desde o castelán ata o galego.

Neste momento, pois, precario, os axentes do sistema, que tamén son produtores de obra persoal, tentan por unha banda recuperar os vellos de antano: Ramón Otero Pedrayo e mesmo Vicente Risco; como, por outra banda, atopar inéditos con interese. O elemento feminino é tamén obxecto de desexo, dentro dunha corrente en marcha, europea/española, de *literatura feminina* con múltiples vertentes, como pode supoñerse, dado o variable concepto do feminino que existía en distintas culturas e situacións políticas.

4. A DESCUBERTA (*INVENTIO*) DE MARÍA MARIÑO

Neste contexto aparece o caso de María Mariño, ata eses anos sesenta, unha muller anónima, apartada do mundo do libro, os parladoiros literarios, os xornais, o ensino... Unha muller do pobo, de carácter retraído e extra-vagante ou excéntrico, que se une a un mestre de Boiro e o acompaña aos seus destinos no País Vasco, o Lousame do wolframio e o Courel da montaña. Alí, no Courel, é descuberta por Uxío Novoneyra, que ve nela a posibilidade de *crear* unha autora galega non contaminada, a muller do pobo sensible ata a hiperestesia quizais por doenzas de tipo psicolóxico que, con apenas formación, xunta palabras con intención de escribir prosas e versos. Parece ser que o fai en castelán, un idioma que non domina de todo, nunha escritura tateante de nena que empeza a escola. Pero tamén é quen de facelo no idioma de seu, o galego que non lle aprenden como idioma culto, e que Mariño non acaba de perder porque apenas pasa pola escola: sabemos que asistía a ela con doce anos, e que

logo volvería xa de adulta, como mestra: primeiro de solteira, de acordo co testemuño dunha sobriña, e máis tarde, cando tiña que substituír o seu home, aqueixado dunha profunda xordeira, e con achaques que lle impedían atender os nenos. Mariño escribe nun dialecto galego de Noia que termina mesturando coa fala do Courel, a mesma que é levada á poesía por Uxío Novoneyra. Parece claro que o poeta do Courel por antonomasia cumpría con Mariño un dos seus ideais, tal como expresaría nunha autopoética bastante posterior, “Reflexión sobre a traxectoria propia”:

Nun principio non fun un lector voraz, sempre me gustou que fose por diante o descubrimento directo, a vivencia; sempre, e sobre eso me principié a ordear. (Casas, 2003: 133).

O libro *Palabra no tempo*, que Mariño publica coa mediación de Novoneyra aparece no ano 1963, cando se celebra o centenario de *Cantares Gallegos* de Rosalía de Castro, e se instaura o mecanismo de canonización, e remembranza do sistema literario, que máis rendible resultará co tempo: o “Día das Letras Galegas”, que entre as súas múltiples funcións, ten a de revisar e reescribir a historia da literatura galega. Tamén se instaura esta institución para dar publicidade a un sistema literario que combate con outro máis forte mercantilmente falando, o sistema castelán, co que contacta e mesmo intersecciona. E a función didáctica, a máis delicada, pois ben levada, pode estar cimentando a formación dos futuros lectores e creadores —tamén dos futuros mediadores— dese sistema.

Non é casual a coincidencia de datas, como ben ten sinalado Pilar García Negro nunha antoloxía dedicada a María Mariño. Procédese neste ano a presentar unha muller no ronsel da Rosalía vista como pobriña, como santa e nai de Galicia, é dicir, como un arquetipo que nese momento satisfacía unha necesidade: a da muller-poeta do pobo, humilde, que fala a poesía xenuína, dentro dunha concepción aínda herderiana, a mesma que teorizou Joan Maragall coa “paraula viva”. Muller-poeta sen contaminar, e dona dun estilo que en nada ten que ver co canon culto que entón presentaban outros poetas.

5. OUTROS MEDIADORES. O RUPTURISTA E O PATRIARCA

Quizais inflúa nese momento en Xosé Luís Méndez Ferrín, un dos máis eficaces axentes na

canonización de María Mariño como crítico que a impulsa sen reparos (máis de corenta anos despois, será o académico da RAG que encabece a proposta de María Mariño como homenaxeada no Día das Letras de 2007), o desexo de ruptura coa lingua como instrumento de dominación política, proclamado pola Nova Crítica francesa da que é voceiro Roland Barthes, e que vai ao rebufo da Loita de Liberación arxelina e de Angola, comezadas en 1961. Momento clave, pois está a callar o chamado Poscolonialismo, que tomará carta de natureza con Edward Said.

“Nada é máis esencial para unha sociedade que a organización en clases das súas linguaxes. Cambiar esa organización, desprazar a palabra, é facer unha revolución” (...) “Xa non hai poetas ni novelistas: non hai máis que escrita”. (Barthes, 1999: 49. Cita traducida ao galego para a ocasión).

A ansia de revolución contra a clase dominante leva á canonización dunha escritora que sae da norma culta galega, unha norma demasiado supeditada quizais, de maneira ben paradoxal, ao modelo literario castelán. De feito, os críticos daquela utilizan termos de comparación da literatura española e hispanoamericana, das que a galega non consegue desprenderse aínda: por exemplo, á beira de Rosalía de Castro e Uxío Novoneyra como influencias na escrita de Mariño, aparecen os nomes de César Vallejo, Pablo Neruda e Jorge Guillén.

Ramón Otero Pedrayo é un axente canonizador moi potente nos anos sesenta. A súa recuperación total vén de levarse a cabo na *Homenaxe* publicada polo Centro galego de Caracas en 1958, onde aparecen firmas dos axentes literarios e produtores da nova literatura galega —X.L. Méndez Ferrín, Manuel María, U. Novoneyra, Celso Emilio—, amais doutros que se achegan desde a periferia ideolóxica —A. Cunqueiro, por exemplo— con interseccións do subsistema literario español en Galicia —J.M. Castroviejo, C.J. Cela—.

Neses anos, un prólogo de Ramón Otero Pedrayo é pasaporte seguro cara á lexitimación dun produtor literario galego que cómpre recuperar na España franquista. Botando unha ollada aos autores que o prócer prologa, vemos, en 1961, o Castelao de *Cousas da vida* (que recibirá unha inmediata crítica de Vicente Risco); e, en 1963, o tamén exiliado Ernesto Guerra da Cal. Ás veces prologa o que cómpre pular: tal o caso das autoras Emilia Estévez Villaverde, con *Airiños do meu lugar* (1963); ou María Mariño, co devandito *Palabra no tempo* (1963). Tamén

convén manter acesa a tarefa de estudo da literatura popular: é o que fai en *Así canta Galicia* o folclorista Daniel González Ruada (1963); amais das ligazóns de Galicia coa literatura española, o subsistema ao que antes me refería, integrado por autores galegos en castelán, ou non galegos que se achegan á nosa cultura: velaí os limiares para a tradución realizada por Vicente Risco de *A familia de Pascual Duarte* (1962) de Cela, ou o poemario de Gerardo Diego, *Ángeles de Compostela* (1961).

Nunha palabra, débense cubrir tódolos flancos na loita a prol do sistema e a súa coñecencia dentro e fóra das fronteiras galegas.

6. A ESCRITA DE MARÍA MARIÑO

É neste contexto como se pode entender a aparición deste libro, *Palabra no tempo*, e desta autora, tan estraña e de tan precaria escrita, que máis que *dinamitada*, parece en fase de agromo. E que máis que vangardista, reflicte a connatural creación lingüística do pobo iletrado: que crea o “dindonde”, por exemplo, unha eufónica fusión da fala popular do Courel. O principio de creación do pobo (e da infancia) amósase, por exemplo, nas etimoloxías populares, nas analoxías que producen transposicións morfolóxicas: substantivacións como “un cheo” / “un lleno”, por “todo”. “Lonxear”, verbo castelanizado a partir de “lonxe”, creación propia desta autora, no canto do “aloxar” popularmente creado na fala galega. Non á mantenta, senón polas propias limitacións que produce unha falta absoluta de lecturas ou autodidactismo presente en outros autores. Pensemos en casos como o máis próximo a nós, o do dramaturgo e narrador Daniel Cortezón, que durante a súa mocidade autodidacta tiña á man unha biblioteca pública para devorar. Ou, indo cara atrás no tempo, atopamos a Xosé Lesta Meis, ou tantos outros que saíron de Galicia alfabetos e lograron unha fonda formación nas colonias de América, onde brillaron como periodistas e escritores...

A teor do dito, a lectura de María Mariño como unha escritora que rompe moldes porque é vangardista, coido que é artificial e superposta. Contribúe a crear unha imaxe lendaria que pouco favor fai a esta muller extremadamente sensible e cunha tremenda incapacidade de expresión, non curada nunca, a pesar das súas —en ocasións felices— creacións léxicas.

7. UNHA NOVA CONXUNTURA CRÍTICA

Uxío Novoneyra, novo Pigmalión, crea un mito de pouco alcance, pois a autora non chega a superar o esquecemento dos seguintes anos posteriores á súa morte. O poeta do Courel ocupárase da amada morta tempo despois, cando el é presidente da Asociación de Escritores en Lingua Galega, é dicir, cando ocupa un posto preminente como axente voceiro da lexitimación do sistema¹. Desaparecido Novoneyra, desaparece a súa creación, María Mariño. Neste sentido debemos interpretar o artigo de *Borobó*, onde coa ironía e o humorismo fantástico aos que este escritor é tan proclive, fala da invención de María Mariño no sentido latino da palabra —o mesmo que eu reivindico aquí—: “Es una hermosa invención de Novoneyra en el sentido que se da a la palabra invención, cuando se habla del hallazgo del Apóstol Santiago” (*Borobó*, 1961).

Ata as vésperas de 2007, cando unha nova conxuntura, esta vez feminista e comezada a fraguar xa nos 80 e 90, pretende catapultar de novo a María Mariño aos cumios do canon. Raíña efémera, pouco se agoira da sorte futura desta escritora. Este ano das letras, auspiciado de novo, como dicíamos, pola autoridade lexitimadora de Xosé Luís Méndez Ferrín, que atopa na Real Academia Galega a cobertura necesaria para a elección dunha muller contra o panorama de predominio absoluto do home, trouxo o esclarecemento desta historia da crítica que ten por obxecto a obra de María Mariño. Non me refiro a biografías de escásísima claridade e probidade científica, que confunden máis que informan (léase a de Xerardo Agrafoxo en *Galaxia*, abraiante exercicio de mistificación). Refírome a unha serie de constatacións, que veñen poñer luz sobre a escritura de Mariño, reeditada e recuperada:

A) As achegas proveñen da crítica feminista galega, de importante traxectoria na cultura galega e na mediación do seu sistema literario: Carmen Blanco, Pilar García Negro, Helena González e Ana Romaní (que une a isto o seu entusiasmo pola condición de paisana de Mariño).

B) As publicacións, lonxe de respetar o principio de economía que debería presidir a política editorial galega, solápanse, son reiterativas e non achegan novidades. Hai excepcións: a colectánea

de García Negro é un exemplo diso, como son tamén, felizmente, a *summa* de Carmen Blanco, e a achega que eu considero máis valiosa e reveladora: o libro *Más allá del tiempo* editado por Helena González.

Poden verse todas estas referencias bibliográficas no especial dedicado a María Mariño na Biblioteca Virtual Galega da Universidade da Coruña (<bvg.udc.es>).

C) Se hai novidades, estas non teñen a repercusión que deberan, polo feito de contrariaren o sistema de tópicos rutinarios que todo ritual comporta se é que abandona a autocritica. A maior novidade editorial deste ano arredor de María Mariño é a aparición dun manuscrito de textos en prosa e verso, titulado *Más allá del tiempo* que ata agora se daba por perdido. O feito de non estar escrito en galego fai que a crítica interna do sistema ignore a súa existencia, a pesar da súa extrema importancia. É o único texto escrito por María Mariño sen que interveñan mediadores: nin Uxío Novoneyra, nin Ánxel Fole. Éste último recibe o manuscrito, que nunca se publicaría despois, xa que ía a prologalo á petición da propia Mariño.

Por que María Mariño, presentada como gran novidade no escaparate canonizador dos anos sesenta quixo e non puido publicar *Más allá del tiempo*? Aventuro esta hipótese: porque se non estaba escrito en galego, e concretamente, en galego do Courel, xa non interesaba. Podía caer en mans dos mediadores-profesores dunha escola castellanizada, e daquela, a súa deficiente expresión lingüística poríase de relevo. Caería o mito da poeta salvaxe e incontaminada pola civilización colonizada.

D) A crítica feminista rompe o proceso canonizador anterior, o da poeta non colonizada. E substitúeo por outro de máis potente efecto: o da muller doente, illada, sometida a unha vida de soedade, que os homes queren moldear, pero que ten voz propia —non importa que sexa imperfecta, semi-analfabeta, ou doente— É unha muller, e abunda.

Matan o pai, o dominador macho: Novoneyra, o pigmalión, que a Pilar García Negro lle recorda o papel atribuído a Murguía con respecto a Rosalía. Matan os pais editoriais: Uxío, o mesmo Fole que deixa esquecer o último libro,... E rescátana como individua. Pero coidado, agora queda ela soa. É así como unha boa crítica litera-

¹ Publica *Verba que comenza*, segundo libro de María Mariño, en 1990.

ria desde agora debe presentala: sen mistificacións e va-lorándoa no que ela, escritora, quixo ser: una literata. Logrará sobrevivir cando os seus condicionamentos canonizadores teñan desaparecido? A última palabra téñena os lectores.

8. RETO Á CRÍTICA GALEGA

Mentres tanto, os críticos deberían probar se o que ata agora se dixo dela é válido. E permítome ofrecelo como envite:

- A data de nacemento: Tense falado moito de por que se facía pasar por unha persoa once anos máis nova do que era. Pero ninguén, que eu saiba, repara no cambio de día e mes: María Mariño, que nacera o 8 de xuño de 1907, “facíase nacer” o 25 de xullo, Día de Galicia, de 1918.
- Pegadas rosalianas: Aparte da mención a unhas campás, e a tea que tece o *eu lírico*, eu non vin ningunha. Gustárame que alguén me demostrase a relación que o *Dicionario Galaxia de Literatura* (tomo III, p. 484) atopa entre *Verba que comenza e Follas Novas*.
- Semellanzas con Antonio Machado, Jorge Guillén, César Vallejo, Pablo Neruda. Con respecto ao primeiro poeta mencionado, eu, que poño en dúbida as supostas sesións de lectura no pazo onde un parente traballaba en Boiro, supoño que Novoneyra a surtiría de lecturas. Antonio Machado daquela era o poeta prohibido e admirado polos poetas dos anos sesenta. Partindo da

hipótese da influencia de Machado en Mariño, fagamos a seguinte proba: lermos “O arbore seco” de *Palabra no tempo* e a súa correspondente versión en castelán, “Al árbol seco”. Vaiamos logo á posible fonte, “Al olmo viejo” de *Campos de Castilla* de A. Machado. Conclúan se non é para chorar.

- Semellanzas coa poesía do seu editor e mentor Uxío Novoneyra.
- Análise dos seu presunto surrealismo. E aínda máis, a súa semellanza coa pintura de Urbano Lugrís.
- Afondamento na sempre apuntada presenza da natureza na súa escrita.
- Análise estilística rigorosa, explicando a súa desviación da norma, a gramática, e as causas desa desviación: a mantenta (como licenza artística) ou por ignorancia (como erro).
- Estudo, desde a psicanálise da literatura, das imaxes oníricas e eses desvíos lingüísticos, que, licenzas ou erros, sempre chamarán a atención do lector, e botarán luz sobre unha psique sen dúbida adoecida: o retraimento, a depresión acompañaron a esta muller toda a súa vida. A literatura e o máis que probable amor de Novoneyra foron sen dúbida dúas canles de alegría.
- Finalmente, valoración crítica emitindo xuízo estético. Non debemos esquecer que o valor estético forma parte do repertorio dun sistema literario. Pode que varíe, pero existe. Hai unha lexitimación social e unha lexitimación estética que debe producirse no seo do sistema. Veremos se se produce no caso de María Mariño.

9. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AA.VV. (1958): *Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: Galaxia.
- ALONSO MONTERO, X. (2003): *A batalla de Montevideo. Os agravios lingüísticos denunciados na UNESCO en 1954*. Vigo: Xerais.
- BARTHES, R. (1965): *Critique et vérité*. Paris, Seuil (1999).
- BIBLIOTECA VIRTUAL GALEGA: <bvg.udc.es>.
- BOROBÓ [Raimundo García Domínguez] (1961), “Anacos. María Mariño Carou, invención de Novoneyra”, *La Noche*, 16-III: 8.
- CASAS, A. (ed.) (2003): *Antoloxía consultada da poesía galega. 1976-2000*. Lugo: Tris-Tram.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, X., (1995): “Do nacionalismo literario á unha literatura nacional. Hipóteses de traballo para un estudio institucional da literatura galega”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1994: 67-81.
- (2000): *Resistencia cultural e diferenza histórica: A experiencia da subalternidade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- LOTMAN, I.M. (1996): *La semiosfera I. Semiótica de la cultura y el texto*, edición de D.Navarro, epílogo de M. Cáceres, Madrid: Cátedra.
- VILAVEDRA, Dolores (coord.) (2000): *Diccionario da Literatura Galega. III. Obras*. Vigo: Galaxia.